

ADABIY TIL VA SURXONDARYO SHEVASINING TAHLILI

Rustamova Dilnora Habibullo qizi

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

Ona tili va adabiyot yo'nalishi

2-bosqich 303-guruh talabasi

Ilmiy rahbar: **Muxammadiyeva Munira**

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek adabiy tili me'yorlari va Surxondaryo viloyati shevalarining o'ziga xos lisoniy xususiyatlari qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Surxondaryo shevasi o'zbek xalq shevalari tasnifida o'zining qorluq-chigil va qipchoq lahjalariga xos qatlamlari, fonetik, leksik hamda grammatik o'ziga xosliklari bilan ajralib turadi. Tadqiqotda hududiy dialektizmlarning adabiy til bilan munosabati, so'z yasalishi va talaffuzdagi o'zgarishlar lisoniy dalillar vositasida yoritilgan. Shuningdek, sheva elementlarining jonli tilda saqlanish tendensiyalari va ularning adabiy til boyishiga ko'rsatadigan ta'siri ilmiy jihatdan baholangan.

Kalit so'zlar: O'zbek adabiy tili, Surxondaryo shevasi, dialektologiya, lahja, fonetik xususiyat, leksik qatlam, grammatik o'ziga xoslik, hududiy dialektizm, qorluq-chigil lahjasi, jonli xalq tili.

Kirish

Har qanday milliy tilning shakllanishi va boyib borishi uning jonli xalq shevalari hamda dialektlari bilan uzviy bog'liqdir. O'zbek adabiy tili ham ko'p asrlik taraqqiyot yo'lida hududiy shevalarning leksik va grammatik xususiyatlarini o'zlashtirish orqali takomillashib bormoqda. Adabiy til va shevalar munosabatini o'rganish tilshunoslikning doimo dolzarb bo'lgan masalalaridan biri hisoblanadi. Chunki adabiy me'yorlar jonli til ta'sirida sayqallanib borgani kabi, hududiy dialektlar ham umumxalq tilining barqarorlashuvida boy manba vazifasini o'taydi.

O'zbek shevashunosligida Surxondaryo viloyati shevalari o'zining rang-barangligi va murakkab lisoniy tabiati bilan alohida o'rin tutadi. Ushbu voha dialektlari o'zbek tilining

asosiy lahjalari hisoblangan qorluq-chigil-uygʻur hamda qipchoq lahjalari elementlarini oʻzida qorishtirgan oʻziga xos aralash xarakterga ega. Surxondaryo shevasining fonetik tizimidagi tovushlar almashinishi, leksikasidagi qadimiy turkiy qatlamlarning saqlanib qolishi hamda grammatik shakllardagi oʻzgarishlar hozirgi oʻzbek adabiy tili meʼyorlaridan maʼlum darajada farqlanadi va bu holat tizimli tadqiqotlarni talab etadi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi - hozirgi oʻzbek adabiy tili meʼyorlari va Surxondaryo oʻzbek shevalari oʻrtasidagi lisoniy tafovutlar hamda umumiyliklarni qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Ishda voʻha aholisining jonli nutqidan toʻplangan dialektizmlar adabiy tilning imlo, talaffuz va grammatik qoidalari bilan solishtiriladi. Bu kabi qiyosiy-tipologik tahlillar nafaqat hududiy shevaning bugungi holatini aniqlashga, balki oʻzbek dialektologiyasi va til tarixi manbalarini yangi ilmiy xulosalar bilan boyitishga xizmat qiladi.

Asosiy qism

Surxondaryo shevalarining fonetik tizimi hozirgi oʻzbek adabiy tili meʼyorlaridan oʻzining bir qator oʻziga xos tovush oʻzgarishlari va hodisalari bilan keskin ajralib turadi. Voʻha shevalarida, ayniqsa, qipchoq va aralash lahjalar taʼsirida unlilar singarmonizmi (tovushlar ohangdoshligi) maʼlum darajada saqlangan boʻlib, bu holat adabiy tildagi qorluq lahjasiga asoslangan neytral unlilar tizimidan farq qiladi. Shuningdek, soʻz oʻrtasi va oxirida keladigan undoshlarning almashinishi (masalan, adabiy tildagi "p" tovushining "b" yoki "w" ga oʻtishi: *yaproq - yabrogʻ/yawrogʻ*, "g" tovushining "w" ga aylanishi: *togʻ - tow, togʻda - towda*) jonli nutqda juda faol sanaladi. Ayrim tumanlar (Denov, Sherobod, Boysun) talaffuzida soʻz boshidagi "y" undoshining "j" ga oʻzgarishi (*yaxshi - jaxshi, yil - jil*) hamda soʻz oxiridagi "q" tovushining tushib qolishi yoki "x" ga almashinishi kabi fonetik hodisalar adabiy til meʼyorlari bilan oʻzaro qiyoslanganda hududiy nutqning oʻziga xos akustik manzarasini namoyon etadi.

Leksik qatlam tahlili shuni koʻrsatadiki, Surxondaryo shevasi oʻzbek tilining qadimiy lugʻat fondini va boshqa tillar bilan aloqalarini oʻrganishda chinakam xazinadir. Voʻha leksikasida adabiy tilda muqobili boʻlmagan yoki mutlaqo boshqa maʼnoda qoʻllanadigan yuzlab hududiy dialektizmlar mavjud. Masalan, chorvachilik, dehqonchilik va kundalik

turmush tarziga oid *shoti* (narvon), *tovka/chovli* (gupchak yoki suzgich ma'nolarida), *asqartmoq* (giybat qilmoq, masxaralamoq), *ko'sa* (erkak echki yoki kalta soqolli odam), *gidir* (qaysar, o'jar) kabi so'zlar adabiy til iste'molidan yiroq bo'lsa-da, hududiy muloqotda asosiy tushunchalarni ifodalaydi. Shu bilan birga, viloyatning jug'rofiy joylashuvi va etnik tarkibi sababli, uning leksikasida qadimiy turkiy ildizga ega so'zlar bilan bir qatorda tojikcha (eroniy) va qo'shni hududlar ta'siridagi leksik qatlamlar ham o'zaro uyg'unlashib, adabiy til lug'at boyligini kengaytirishga xizmat qiladigan dialektal fondni shakllantirgan.

Grammatik jihatdan olganda, Surxondaryo shevasida morfologik shakllarning hosil bo'lishi va kelshik qo'shimchalarining qo'llanishida adabiy me'yordan chekinish holatlari yaqqol ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, tushum va qaratqich kelshigi qo'shimchalarining (-ni, -ning) jonli tilda qisqarib, asosan "-di/-du" yoki burun tovushi "-n" (singarmonizm qonuniyati asosida) shaklida talaffuz qilinishi kuzatiladi (*kitobni ber* emas, balki *kitobdi ber* yoki *kitobti ber*). Fe'l mayllari va zamon qo'shimchalarida ham o'ziga xosliklar mavjud: masalan, hozirgi-kelasi zamon fe'lini ifodalashda adabiy tildagi "-yap" yoki "-moqda" qo'shimchalari o'rniga, harakatning davomiyligini ko'rsatuvchi "-votti", "-voti" yoki "-yotir" morfemalarining mahalliy ko'rinishlari (*borayotibdi* – *boruvotti*, *kelyapti* – *kelvoti/kelayotir*) faol ishlatiladi. Bu kabi morfologik differensial belgilar shevaning grammatik qurilishi o'zining ichki qonun-qoidalarini asosida barqaror rivojlanayotganidan dalolat beradi.

Mazkur lisoniy faktlar adabiy til va Surxondaryo shevasi o'rtasidagi munosabatlar dinamik xarakterga ega ekanligini tasdiqlaydi. Bir tomondan, umumxalq savodxonligining oshishi, ta'lim tizimi va ommaviy axborot vositalarining keng yoyilishi natijasida adabiy til me'yorlari voha shevalari tizimiga kuchli ta'sir o'tkazmoqda va ko'plab dialektal shakllarni neytrallashtirmoqda. Ikkinchi tomondan, jonli xalq tilidagi emotsional-ekspressiv bo'yoqqa ega so'zlar va ixcham grammatik tuzilmalar badiiy adabiyot hamda publitsistika orqali adabiy til sahnasiga kirib bormoqda. Adabiy til va sheva o'rtasidagi bunday qiyosiy o'rganishlar tilshunoslikda faqatgina "me'yordan og'ish" hodisasi sifatida

emas, balki milliy tilning ichki resurslari hisobiga uzluksiz boyib borish imkoniyati va dialektal variantdorlikning yorqin namuna sifati o'laroq baholanishi lozim.

Xulosa

Hozirgi o'zbek adabiy tili va Surxondaryo viloyati shevalarining qiyosiy-tipologik tahlili shuni ko'rsatadiki, voha dialektlari milliy tilimizning eng murakkab va qadimiy qatlamlarini o'zida saqlab kelayotgan o'ziga xos lisoniy tizimdir. Tadqiqot davomida aniqlangan fonetik o'zgarishlar, leksik dialektizmlar va grammatik variantdorliklar Surxondaryo shevasining qorluq hamda qipchoq lahjalari tutashgan chorrahada shakllanganini yana bir bor ilmiy jihatdan tasdiqlaydi. Bu shevada til tarixi, etnogenez va xalqning o'tmish turmush tarzi bilan bog'liq bo'lgan ko'plab lisoniy faktlar jonli shaklda yashab kelmoqda.

Bugungi globallashuv, yalpi savodxonlik va ommaviy axborot vositalarining kuchli ta'siri ostida adabiy til me'yorlari hududiy shevalarni ma'lum darajada neytrallashtirayotgan bo'lsa-da, Surxondaryo shevasi o'zining ichki barqarorligini saqlab qolmoqda. Ayniqsa, kundalik muloqotda fe'l shakllarining ixchamlashishi va voha dehqonchiligiga oid xos so'zlarning barqaror qo'llanishi shevaning hayotiyiligini ta'minlamoqda. Shuning bilan birga, shevaga xos bo'lgan ko'plab emotsional-ekspressiv so'zlar badiiy uslub orqali umumxalq adabiy tilining so'z boyligini to'ldirish va tasvir imkoniyatlarini kengaytirish uchun ulkan resurs bo'lib xizmat qilmoqda.

Umuman olganda, adabiy til va hududiy shevalar munosabatini tizimli o'rganish o'zbek tilshunosligining istiqboldagi muhim vazifalaridan biri bo'lib qolaveradi. Surxondaryo shevasi misolida olib borilgan ushbu qiyosiy tahlil milliy tilimiz tarkibidagi rang-baranglikni ko'rsatish bilan birga, kelgusida mukammal dialektologik lug'atlar va o'zbek tili tarixiga oid darsliklarni yaratishda boy ilmiy manba bo'la oladi. Sheva materiallarini mukammal tadqiq etish adabiy me'yor va jonli xalq tili o'rtasidagi muvozanatni to'g'ri baholash hamda ona tilimizning ichki qonuniyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shuningdek, voha shevasidagi lisoniy o'ziga xosliklarni zamonaviy sotsiolingvistik omillar - hududiy migratsiya va urbanizatsiya jarayonlari kontekstida o'rganish ham bugungi kunda alohida dolzarblik kasb etmoqda. Binobarin, har

bir hududiy dialekt milliy oʻzlikni va xalqning lisoniy tafakkur taraqqiyotini koʻrsatuvchi jonli koʻzgu hisoblanadi. Shuning uchun ham, Surxondaryo shevasi kabi boy manbalarni asrab-avaylash va tizimli tahlil etish kelajak avlodga ona tilimizning bor rang-barangligini yetkazish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. **Toʻychiboyev B., Hasanov B.** Oʻzbek dialektologiyasi. – Toshkent: "Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi" nashriyoti, 2004.
2. **Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh.** Oʻzbek dialektologiyasi. – Toshkent: "Oʻqituvchi", 1978.
3. **Mirzayev M.** Oʻzbek tilining oʻgʻuz shevalari. – Toshkent: OʻzFA nashriyoti, 1969.
4. **Shoabdurahmonov Sh.** Oʻzbek xalq shevalari lugʻati. – Toshkent: "Fan", 1971.
5. **Joʻrayev B.** Yuqori Qashqadaryo oʻzbek shevalarining lisoniy xususiyatlari (Surxondaryo shevalari bilan qiyosiy tahlil). – Toshkent: "Fan", 1989.
6. **Ashirboyev S.** Oʻzbek dialektologiyasi (Maʼruzalar matni). – Toshkent: TDPU, 2011.
7. **Nazarov Q.** Oʻzbek xalq shevalari morfologiyasi. – Samarqand: SamDU nashri, 1994.
8. **Mahmudov N., Xudoyberdiyev R.** Hozirgi oʻzbek adabiy tili va jonli xalq tili munosabatlari // Oʻzbek tili va adabiyoti jurnali. – Toshkent, 2018. – № 3. – B. 12-18.
9. **Nafasov T.** Oʻzbekiston toponimlari izohli lugʻati (Janubiy Oʻzbekiston). – Toshkent: "Oʻqituvchi", 1993. (Bu manba Surxondaryo hududiy soʻzlarining kelib chiqishini koʻrsatish uchun juda muhim).
10. **Daniyolov X.** Oʻzbek tili qipchoq shevalarining leksikasi. – Toshkent: "Fan", 1982. (Surxondaryodagi qipchoq lahjasi qatlamini asoslash uchun xizmat qiladi).
11. **Xudoyberdiyev R.** Oʻzbek dialektologiyasi va lisoniy meʼyor masalalari. – Toshkent: "Mumtoz soʻz", 2015. (Adabiy til va sheva munosabatlariga oid eng zamonaviy qarashlarni aks ettiradi).